

CZENCZER ORSOLYA*

A gyermekbántalmazás és az erőszakos bűnelkövetés összefüggéseinek vizsgálata a hazai büntetés-végrehajtásban

Magyarországon, mint a világ minden táján, a bűncselekmények legvédtelenebb áldozatai a gyermekek. A gyermekek veszélyeztetése, legyen az fizikai, lelki vagy más jellegű erőszak, elhanyagolás, mellőzés vagy egyéb abúzus sok esetben olyan útra vezet, aminek a végén mi állunk: a büntetés-végrehajtás. Márpedig ha arra gondolunk, hogy ezek a gyerekek, akik fiataalkorúként a legfogékonyabb éveiket veszítik el a rácsok mögött és tanulják meg azt, amit a börtönben – sajnos – a legkönnyebben lehet: az agressziót, a kegyetlenséget, a hierarchiát és a kiszolgáltatottságot, rádöbbenünk arra, hogy mekkora felelősségünk van. Határtalan. Hiszen ezek a fiatalok a börtönből szabadulva elkerülhetetlenül a társadalom legaljára kerülnek. Hisz, ahogy általában a bekerülésük előtt nem volt, úgy a kikerülésük után sem lesz meg az a családi háttér, a biztonság, támogatás, minta, modell, út, ami segítene kikerülni a circulus vitiosus-ból. Így tehát hiába a rengeteg reintegrációs program, hiába a megbánás és az elhatározás, hogy ők márpedig nem kerülnek ide vissza, hiába a remény, hogy most aztán minden szép lesz, tetteik és azok következményei egész életükben elkísérik őket.

A fiataalkorúak kriminalitásának kérdése örökzöld témának számít a kriminológia ezerszínű palettáján. A mindenkori kriminálpolitika egyik legfontosabb célkitűzése a bűnözés csökkentése, a bűnmegelőzés. Az azonban mindig változik, hogy az aktuális kriminálpolitika mikor, milyen eszközökkel tud és kíván megfelelni a bűnözéskontroll követelményének. A bűnelkövetési és bűnisméltési ráta a leghatékonyabban úgy csökkenthető, hogy az elkövetők társadalomba való visszaillesztését sikerre viszi a reintegrációs gyakorlat.¹ A fiataalkorú elkövetők több, mint egy évszázada különleges kategóriáját alkotják a büntető igazságszolgáltatás rendszerének, és kiemelt alanyi körét képezik a reintegrációt és a harmadlagos megelőzést célzó kriminálpolitikai törekvéseknek. A velük való bánásmód azért specifikus, mert személyiségük még kiforratlan, a viselkedésüket meghatározó struktúrák még nem rögzültek korrigálhatatlanul, és éppen e nevelhetőség okán a bűnözői életpályáról nagy eséllyel eltéríthetők.²

* egyetemi docens, Nemzeti Közsolgálati Egyetem

¹ KOVÁCS KRISZTINA: *A holnap bűnelkövetői lemmének?* Börtönügyi Szemle 2014/2. 19. p.

² RUZSONYI PÉTER: *Bűn-büntetés-reszocializáció.* Belügyi Szemle 2011/6. 11. p.

Mekkora felelősséggel tartozik a büntetés-végrehajtás és a társadalom a bűnelkövetővé vált fiatalokért? Miért és mennyiben determinált a sorsuk? Az elméleti szakemberek, jogalkotók, joggyakorlók – végrehajtók, civil szervezetek, sőt már maguk a fogvatartottak és hozzátartozóik is a reszocializációról, a reintegrációról, a rehabilitációról és egyéb rendkívül cifra és pontosan behatárolhatatlan elvek érvényesüléséről, eredményességéről vitatkoznak.

Nagyon sok feladata van a büntetés-végrehajtásnak. Ha egy pillanatra hátrébb lépünk és az egész képet nézzük, a mai büntetés-végrehajtási intézeteknek „szülői” feladatuk lenne! És nem is akármilyen. Hiszen befogadjuk az elítéltet, testileg, lelkileg, szellemileg, anyagiilag, ahogy ő éppen akkor van. Majd elkezdődik egy versenyfutás az idővel, ahol egy egységnyi időt kapunk arra, hogy a befogadott elítéltünkől törvénytisztelő, a bűnözői életmódtól elforduló, testileg, lelkileg, szellemileg megfelelő állapotú személy távozzon. Mindezen idő alatt ellátjuk „szülői” feladatunkat, azaz: elhelyezést adunk, étkeztetünk naponta háromszor, tiszta ruhát-, egészségügyi ellátást- és számos kapcsolattartási formát biztosítunk. Emellett oktatunk, képzünk, szakképzünk, munkát és foglalkoztatást biztosítunk, kinek-kinek igénye szerint; csoportokba (részlegekre) sorolunk, hogy hatékonyabban segíthessünk: drogprevencióban, személyiségzavarban, pszicho-szociális gondokban. Lelket ápolunk és csoportfoglalkozásokat tartunk; kisállat simogatót, színjátszást és dráma pedagógiát alkalmazunk; sportfoglalkozást és könyvtárat, kulturális programokat és koncertet, gitár-kört és számos egyéb lehetőséget működtetünk; és sorolhatnánk tovább. Egy egységnyi időnk van arra, hogy a szülői- és iskolai elsődleges és másodlagos szocializációs hiányosságokat, mintákat, modelleket, sémákat kialakítsuk, pótoljuk, támogassuk vagy megszüntessük – kinek-kinek igénye szerint. Továbbá mindezt mérhetővé tegyük és magunkat (is) megmérjük: a visszaesés kockázatának becslésével. De mi van akkor, ha mindezek mellett vagy inkább mindezeket megelőzően rádöbbenünk arra, hogy a „szülői” feladatunkat és szerepünket át kell értékelnünk, hiszen egy bántalmazott gyerekkel állunk szemben.

1. A nemzetközi kutatás rövid áttekintése

2012 és 2015 között nagyszabású kutatást indítottak el a tilburgi (Hollandia) egyetem jogi karának kriminológus kutatói, amikor eldöntötték, hogy vizsgálni fogják van-e különbség a különféle etnikumok és az őshonos holland családok között a családon belül bántalmazott gyerekek szempontjából, illetve, hogy van-e összefüggés a két csoport erőszakos jogsértői és a bántalmazottság között?³ Amikor, első körben, a fiatalkorú etnikumok és általuk elkövetett erőszakos bűncselekmények mértékének kérdésével kezdtek el foglalkozni, felhívást kaptak a korábbi, hasonló – nemzetközi – kutatások felé irányították. Azt tapasztalták, hogy az Egyesült Államokban a fiatalkori bűnözési adatok szerint az afro-amerikai vagy latin-amerikai fiúkra jellemzőek leginkább ezek az összefüggések; a legtöbb európai országban a nem nyugati származású etnikai kisebbségi fiatalok között jelenik meg aránytalanul nagy számban a fiatalkorú bűnözés, például a török fiatalok Németországban, algériaiak Franciaországban, illetve a marokkóiak Belgiumban. Ebből kiindulva kíváncsiak voltak arra, hogy a holland legkiemelkedőbb etnikum, a marokkóiak, esetében milyen arányú a bűnel-

³ ESMAN LAHLAH – LEONTIEN VAN DER KNAAP – STEFAN BOGAERTS: *Dangerous boys or boys in danger? Examining the relationship between ethnicity, child abuse and violent offending*. In: *European Journal of Criminology*, Volume 10, nr. 6, Sage Publications, 2013. 4. p.

követés. Kiderült, hogy a marokkói-holland fiúk között aránytalanul sok az erőszakos elkövetés, és körülbelül négyszer olyan gyakran vádolják meg őket erőszakos bűncselekménnyel, mint az öshonos holland fiatalok. Általában miért a kisebbségi fiatalok követik el a legtöbb erőszakos bűncselekményt? Lehet-e összefüggés – számos egyéb szociokulturális tényező mellett természetesen – ezen adatok és a bántalmazottság között? Erre voltak igazán kíváncsiak a *Lahlah Esmah* által vezetett kutatócsoport tagjai.

Az eredményeik elképesztőek voltak. A vizsgálatuk azt mutatta, hogy a marokkói fiúk lényegesen nagyobb valószínűséggel számolnak be az őket kitétt gyermekbántalmazásról, mint a holland társaik. *Lahlah* kutatóasszony⁴ és társai azokból a tényszerű meggyőződések közül indultak ki, hogy a strukturális tényezők, úgy, mint alacsony társadalmi-gazdasági státusz, munkanélküliség és a társadalmi kirekesztettség társul az etnikai kisebbséghez tartozó fiatalok bűnözés problematikájához, hiszen álláspontjuk szerint a „bőrszín önmagában úgy véljük, hogy kevés szerepet játszik.”⁵ Azt feltételezték, hogy a már holland területen született, de klasszikus értékeket képviselő marokkói családban felnövő gyermek értékrendje minőségileg eltér mind a marokkói, mind pedig a holland elvárásoktól. Álláspontjuk szerint azok a fiatalok, akik részt vesznek akarva akaratlanul mindkét kultúrában is, problémákat tapasztalnak, amikor a két kultúrában részben eltérő értékrendek találkoznak és/vagy előírnak eltérő viselkedési formákat. Ez a találkozás, a normatív igények két különböző kultúrájával, konfliktusokhoz és stresszhez vezethetnek, valamint olyan diszfunkcionális viselkedést eredményezhet, mint például a bűnözés.

Mindezek mentén vizsgálatuk célja tehát az volt, hogy felmérjék mekkora szerepe lehet a családon belüli erőszakból fakadó feszültségnek, ezen fiatalok erőszakos bűnelkövetésében. Az adatokat önkitöltős kérdőívekből, pártfogó felügyelői felmérésekből és egyéb információkból nyerték. A kérdőíveket serdülőkkel vették fel, három holland nagyvárosban és két vidéki körzetben. Két kérdőívet használtak, egy erőszak mérésére szolgáló kérdőívet,⁶ valamint a jól ismert „szülő-gyermek konfliktus taktikai” kérdőívet (Parent-Child Conflict Tactics Scales). A vizsgálatot csupán három bántalmazási formára terjesztették ki: fizikai erőszak és szexuális erőszak szülő/nevelő részéről, valamint szülők közötti erőszakos konfliktus szemtanúsága. A kutatók külön a holland és külön a marokkói-holland fiúk esetében vizsgálták a kérdést, figyelembe véve a válaszadók szociális helyzetét és a szülők munkanélküliségét is. A holland fiúk vonatkozásában a gyermekbántalmazás valamennyi formája jelentős összefüggésben áll az erőszakos elkövetéssel, míg a marokkói-holland fiúk

⁴ A kutatóasszony maga is marokkói származású, jelen kutatás képezte a doktori disszertációja téziseit. Saját kulturális és hagyományjogi ismereteivel fogott bele a kutatásba – elmondása szerint mivel hagyománytisztelő marokkói családban nőtt fel, tisztában van vele, milyen fizikai és lelki erőszaknak vannak kitéve a gyermekek és nők az ilyen családokban, a közösség összetartó ereje egyik formájaként. Azonban amióta ezek a gyerekek a nyugat-európai társadalomban (is) nőnek fel, nemcsak a hagyományörző, ortodox módszereket alkalmazó marokkói családokban, rendkívül sok nehézséggel szembesülnek a korlátlan tünő lehetőségek gazdag országaiban, mint Belgium vagy Hollandia. A gyermekekben felgyülemlett feszültség pedig erőszakos bűncselekményekben (is) megnyilvánulhat. A marokkói-holland fiúk olyan kulturális közegben nőnek fel, ahol az egyén és a család jó hírének tisztelete és védelme sokkal inkább érvényesül, mint a holland kultúrában. Különösen a férfiak, úgy vélik, hogy saját, családjuk és vagyonuk védelme csak fizikai erőfőlényvel biztosítható. Ebben az összefüggésben a szexuális bántalmazást extrém sértésnek tekinthető, úgy, mint a férfias képesség megkérdőjelezése: így ritkán fordul elő.

⁵ LAHLAH et al. 2013, 6. p.

⁶ E. M. DOUGLAS – M. A. STRAUS: *Assault and injury of dating partners by university students in 19 countries and its relation to corporal punishment experienced as a child*. European Journal of Criminology 3. 297. p.

esetében csak a szülői fizikális bántalmazás és a szülők közti fizikális erőszak szemtanúkenti elszenvedése állt szignifikáns összefüggésben az erőszakos elkövetéssel. A kutatás egyértelműen megállapította, hogy nincs jelentős összefüggés a családtag által elkövetett szexuális bántalmazás és az erőszakos elkövetés között a marokkói-holland fiúk esetében.

Tehát a korábbi kutatásokkal és hipotézisükkel összhangban azt találták, hogy a gyermekbántalmazás szignifikánsan összefügg az erőszakos elkövetéssel. Ez igaz mind a holland, mind pedig a marokkói fiatalok esetében, ami arra utal, hogy akik gyermekbántalmazásnak vannak kitéve, azok ily módon hasonlóképpen viszonyulnak az erőszakos cselekményekhez. Vagyis a gyermekbántalmazás összefügg az erőszakos elkövetéssel etnikumtól függetlenül. Mivel a marokkói-holland fiúk sérelmére elkövetett gyermekbántalmazás előfordulása gyakoribb, az eredmények arra utalnak, hogy ők nagyobb számban követnek el erőszakos cselekményeket, ami önmagában nem az etnikai hovatartozással magyarázható, hanem azzal, hogy nagyobb valószínűséggel vannak kitéve a gyermekbántalmazás különböző formáinak. Ezen kívül a kutatás azt is mutatta, hogy általában a fiatalabb gyermekek gyakrabban esnek a családon belüli erőszak áldozatául, mint az idősebbek, és hogy a bántalmazott gyermekek viktimizációja életkoruk előre haladtával csökken. Meglátásuk szerint ennek egyik oka az, hogy a legtöbb esetben, minél fiatalabb a gyermek, annál több időt tölt otthon.⁷

A vizsgálat eredményeinek tudatában a holland kutatók felhívták a figyelmet arra, hogy szükség van a szociális szolgáltatások- és a büntető igazságszolgáltatás szakembereire a bántalmazott fiatalokra irányuló megelőzési és beavatkozási stratégiák megalkotásakor. A kutatók meglátása szerint ugyanis főképp a marokkói-holland fiúk áldozattá válását a hatóságok gyakran alulértékelik, olykor figyelembe sem veszik, feltehetően azért, mert a marokkói holland fiúkat, holland társaikhoz képest kevésbé tekintik áldozatnak a holland társadalomban és rendvédelmi szerveknél. Ez kétségtelen bizonyítéka a marokkói-holland fiúk kedvezőtlen társadalmi helyzetének, valamint annak, hogy a holland média és a közélet rossz színben tünteti fel őket. A holland családokhoz képest, a marokkói-holland családok még ma is nagy számban élnek bevándorlók lakta SES (alacsony gazdasági-társadalmi státuszú) környéken. Ez arra utal, hogy már önmagában az etnikai hovatartozásnak, és a marokkói-holland fiúk kedvezőtlen – szociális - helyzetének valószínűsíthető eredménye az ilyen családokban az átlagnál nagyobb mértékben jelentkező stressz. És ami a legfontosabb, hogy ez általánosan igaz lehet – állítják a kutatók – azokra az etnikai kisebbséghez tartozó fiatalokra is, akik nem részesülnek megfelelő szülői segítségben, támogatásban, amelyet az anyagi források hiánya mellett a társadalmi környezet is tovább nehezít.

II. A magyar kutatás rövid áttekintése

A holland kutatás margójára, elkezdjük felmérni a hazai elítélt fiatalok és a bántalmazottság összefüggéseit. Azaz, hogy mekkora arányban vannak jelen a hazai bv. intézetekben olyan fiatalok, akik bántalmazó családból származnak, ők milyen jellegű bűncselekményeket követtek el, illetve találunk-e az elkövetés módjában vagy a bűncselekmény típusában valami mintázatot. A hazai kutatás elsődleges fókuszja a gyermek-

⁷ LAHLAL et al. 2013, 18. p.

bántalmazás és az erőszakos bűncselekmények közötti összefüggések vizsgálata volt a hazai fiatalkorú elítéltek körében.

A kutatás két szempont vizsgálatára épült. Elsődleges célunk volt megvizsgálni, hogy a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben szabadságvesztés büntetésüket töltő fiatalkorúak közül hányan számítanak bántalmazottnak a családjuk részéről. Továbbá azt is vizsgáltuk, hogy a bántalmazó családból származó bűnelkövető fiatalkorúak erőszakosabb bűncselekményt követtek-e el, mint nem bántalmazó családból érkező társaik, illetve hogy a szabadságvesztés büntetésük alatt milyen magatartást tanúsítanak. A kutatás indirekt, de jelentős célja volt ugyanakkor az is, hogy felhívjuk a figyelmet arra a speciális csoportra, amelyet külön nem vizsgál a büntetés-végrehajtás, mégis jelentős számuk okot adna rá. Tény ugyanis, hogy a szabadságvesztésüket nálunk töltő fiatalkorúak közül bizony vannak olyanok, akik nagyon súlyos bántó- és veszélyeztető családi körülményekből jönnek. Ezeknek a gyerekeknek kevés esélyük van az eredményes reintegrációra, ha csak a jelenleg alkalmazott programokat és foglalkozásokat kapják. Esetükben sokkal több odafigyelés szükséges, külön és célirányosan tartott foglalkozások, valamint rengeteg lelki gondozás.

III. Vizsgálati eljárások és módszertan

A kutatás célcsoportja tehát az összes jogerős szabadságvesztés büntetését töltő fiatalkorú⁸ elítélt lány és fiú egyaránt, végrehajtási fokozattól függetlenül. A vizsgálatunk helyszíne a négy hazai – fiatalkorúak regionális – büntetés-végrehajtási intézet volt.⁹ A kutatás elsősorban empirikus jellegéből adódóan az első lépésként egy kérdőív csomagot vettünk fel a fiatalkorú elítéltekkel. A kérdőívcsomag 3 teljes pszichológiai kérdőívet, valamint egy kiegészítő szociológiai kérdőívet tartalmazott. Az agressziót és hostilitást a *Buss-Durkee* kérdőívvel, a gyermekkori emlékeket az *EMBU* kérdőívvel, a bántalmazottságot *Duluth Minnesota Nagy „26”* kérdőívvel mértük.¹⁰ A kiegészítő kérdőív a *Nagy 26* kérdőív kiegészítése végett került bele a csomagba, annak szociális aspektusaira koncentráltan, így ennek megfelelően azzal együtt vizsgáltuk.

A kérdőíveket az intézeteken belül, az általuk kijelölt helyiségekben, 12-15 fős csoportokban vettük fel, önkitöltős formában. Minden egyes megkérdezett elítéltet kutatási számmal láttuk el, amely az intézetének kezdőbetűje és három számjegyből állt. A kódolást nagyon fontosnak tartottuk, mivel meggyőződésünk, hogy komoly bizalmatlansági problémájuk van ezeknek a fiataloknak. Ezért már a kérdőívfelvétel előtt elmagyaráztuk nekik, hogy mit mérünk, mire vagyunk kíváncsiak és hangsúlyoztuk a kérdőívek anonim jellegét. A kérdőíveket egyenként, a csoport kitöltési idő igényének megfelelően osztottuk ki, időkorlát nélkül.¹¹

⁸ Fiatalkorú elítélt: 14-21 év közötti életkorú szabadságvesztés büntetését töltő fiatal.

⁹ A vizsgálatok időpontjában a Fiatalkorúak büntetés-végrehajtási intézetében Tökölön: 157 fő; Kecskeméten: 24 fő; Szirmabesenyőn: 52 fő; és Pécsen: 32 fő fiatalkorú elítélt tartózkodott.

¹⁰ A kérdőívek kiválasztásában elsősorban az a szempont dominált, hogy magyar nyelven megtalálható, validált kérdőívek legyenek, célirányosan mérik a kutatni kívánt problémát és már hasonló nemzetközi kutatásban használták őket. Így esett választásunk a fent említett három kérdőív típusra.

¹¹ A fiataloknak a négy intézetben eltöltött kérdőívfelvétel idejét tekintve átlagosan 1,5 - 2 órára volt szükségük, hogy kitöltsék a csomagot

A tesztfelvételt a *Buss-Durkee* kérdőívvel kezdtük, hiszen annak 75 tétele sejtetően a legkomolyabb koncentrációt igényelte. Ezt követte az *EMBU* 23 tétellel (2x4 lehetséges válasszal), és a *Nagy* "26" (huszonhat igen-nem-nem tudom válasz lehetőséggel). Az intézetek támogató hozzáállásának köszönhetően azokkal a fiatalokkal is ki tudtuk tölteni a kérdőívet, akik éppen oktatáson voltak, munkáltatásban vettek részt vagy valamilyen okból biztonsági elkülönítésben, illetve fegyelmi cselekmény miatt magánelzárásban részesültek. A kérdőívek kitöltése (a magánelzárások kivételével) csak a kérdezőbiztosok jelenlétében zajlott (a felügyelet nem volt jelen a kitöltésnél), illetve a fiatalok elhelyezését is úgy oldottuk meg a teremben, hogy lehetőség szerint ne lássák egymás tesztjeit és válaszait, ne beszélgessenek egymással. Az egyes kérdőívek kitöltését követően a kérdezőbiztosok összeszedték a tesztek és kiosztották a következőt. Elsődleges cél volt, hogy olyan légkört teremtsünk a kitöltőknek, hogy be merjék jelölni azt a választ, amelyik a valós helyzetüket jelenti. Ezek a fiatalok, ugyanis ha egymás tesztjeit láthatják, vagy a felügyelő beleláthat a lapjaikba, akkor azokat a válaszokat jelölik, amit mások elvárnak tőlük. Főleg a fogvatartott társakkal szemben megy a „menőzés” és a kialakított „kép” megőrzéséért a történetek teljes tagadása.

A kutatás második fázisa – a kérdőívek feldolgozása és elemzése során kapott eredmények alapján – egy fókuszcsoport kialakítása volt, amely tartalmazza a valószínűség szerint családjuk körében bántalmazott fiatalkorúakat. A kialakult csoport 148 főt¹² tartalmazott. Ezekkel a fiatalkorúakkal több órá/alkalmas – általunk összeállított - félig strukturált mélyinterjút vettünk fel. Az interjú által – már birtokában a három pszichológiai kérdőív eredményeinek – egy olyan dialógust kívántunk kialakítani, amiben a fiatalkorú alaposabb megismerése révén lehetőség adódik a problémáik feltérképezésére a témában érintett életterületeken, és jelzést kapunk az esetleges kezelési szükségletekről. Ennek érdekében az interjú szempontjainak összeállításánál az *EuroADAD* strukturált interjú tételeit vettük figyelembe, azokkal az itemekkel, amelyek értelemszerűen alkalmazhatóak kutatásunk célcsoportjára.¹³ Továbbá az interjút a fiatalkorúak bv. intézetei által használt Rooming In – befogadási interjú szempontrendszerével egészítettük ki. Az általános információkat követően a szülői-családi háttér felmérése volt a cél. Azért nehézkes szülői háttérnek nevezni, mert sok elítélt fiatalkorú vagy nevelőintézetben nőtt fel, vagy nagyszülők nevelték, sőt sokan rokoni családtagoknál töltötték el a gyermekkorukat. A strukturált mélyinterjúban a cél az volt, hogy a fogvatartottal olyan beszélgetést kezdeményezzünk, amely során lehetőségünk nyílik a kérdőívek által meg nem világított helyzeteket pontosítani. (pl. bántalmazó személye, a bántalmazás módja, mértéke, jelenlegi kapcsolat a bántalmazóval, szabadulás utáni helyzet – vissza kell-e hozzá mennie stb.)

Az interjú során – hasonlóan a kérdőíveknél – nem téveszthettük szem elől a megbízhatóság kérdését. Folyamatosan figyelni kellett az elítélt által elmondottak összefüggéseire, azok megfeleltetésére a hivatalos anyagaikban levő információkkal. Jellemző a bántalma-

¹² Tehát a teljes fogvatartotti populáció (fk) 60%-a részesült élete folyamán valamilyen bántalmazási formában.

¹³ Az *EuroADAD* egy olyan több szempontú, félig-strukturált klinikai interjú, mely a serdülőkorú problémákat méri fel nyolc életterületen: egészségi állapot, munka/iskola, társas kapcsolatok, család, pszichológiai állapot, jogi problémák, alkoholfogyasztás, drogfogyasztás. Magyarországon az *EuroADAD* klinikai validitás és reliabilitás vizsgálatát Gerevich és munkatársai végezték el 2004-ben.

zott fiatalokra, hogy előszeretettel konfabulálnak.¹⁴ Emellett természetesen fennállhat a valóság torzításának, azaz a szavahihetőség egyszerű kérdése is, vagyis hogy hazudik-e vagy sem az interjúalany. És nem utolsó sorban arra is figyelniünk kellett, hogy ezeknél a fiataloknál a szubjektív értékítélet és az emlékek elhalványulása is felmerülhet.

Az interjú elkészítése előtt a kapott kérdőívek eredményei, illetve az egyes tételek részletes elemzése mellett, megvizsgáltuk a leendő interjú-alany háttér anyagait is. Ezeket elsősorban az intézetek pszichológusai, illetve az elítélt reintegrációs tisztje biztosította. A pártfogói környezetanulmány, a befogadási interjú jegyzőkönyve, a fogvatartott büntetése alatti jutalmazási és fegyelmezési helyzete, kapcsolattartása és egyéb benyomások feljegyzései segítségünkre voltak abban, hogy fel tudjunk készülni az interjúra. Az így feltett kérdéseket terelni lehetett abba az irányba, amely a kutatás témakörét érintő – és sokszor komoly érzelmi hullámot magával hozó – válaszokra összpontosított.

A felvett interjúkat követően egy újabb elemzés következett, amely során, az akkor már komolyan megalapozott tények birtokában, szóbeli kiegészítéseket kértünk az érintett fiatalokú reintegrációs tisztjétől az intézeten belüli nem-hivatalos viselkedéséről, zárkatársaisal, osztálytársaisal és a személyi állomány tagjaival kapcsolatos magatartásáról, esetleges helyéről a börtön informális hálózatában. Tehát mindazokról az adatokról, amelyek nincsenek benne a fogvatartotti alrendszerben, a környezetanulmányokban vagy ítéletkiadmányban. Mindezeket összesítve készítettük el az adott fiatalokú bántalmazottsági profilját.¹⁵

IV. A kutatás eredményei és megállapításaink

A kutatás egy mindenre kiterjedő alapos képet adott a hazai büntetés-végrehajtási intézetben szabadságvesztés büntetésüket töltő fiatalokú elítéltek bántalmazottsági helyzetéről. Ennek részletes bemutatására jelen tanulmány terjedelmi korlátai miatt nincs lehetőség, ezért csak röviden ismertetjük a statisztikai elemzések, valamint a kérdőívek eredményeit, és bemutatjuk példálózó jelleggel a kidolgozott javaslatokat.

A kutatás jelentős meglepetéseket okozott. Az első ilyen, hogy az apai és az anyai skálákon hasonló arányú válaszadási frekvencia volt jellemző és kiemelhető, hogy a kemény bánásmód, a testi fenyegetés, a bírálat, a feketebárány-szerep, a szégyenérzet és a büntetés tételeknél a minta jelentős hányada úgy nyilatkozott, hogy soha nem tapasztalt ilyesmit egyik szülő részéről sem. Sőt, a szeretet, a vigasztalás, a büszkeség kimutatása a válaszadók többségénél nagyon gyakran előfordult. Az anyai skálán a túlzott aggodalom a minta többségi részében szintén gyakori tapasztalat volt. A negatív szülői kapcsolat viszonylag alacsony fokú megjelenése (reprezentációja) a mintában korlátozottan értelmezhető, mivel éppen az EMBU kérdőívet töltötték ki – teljesen tételekben – a legkevesebben. Ezek a gyakorisági eredmények az előzőekben bemutatott eredményekkel együtt – melyek azt igazolták, hogy a bántalmazási *NAGY-26* kérdőív átlagpontszáma szignifikánsan magasabb

¹⁴ Jelentése: meseszöveg. Egyfajta kóros pontatlanság, a visszaemlékezés során az emlékek kiegészítése vagy cseréje nem valós, fantázia szülte elemekkel. Ma már számos vizsgálat és kutatás bizonyította, hogy a téves emlékek felidézése és a meseszöveg akkor is megjelenhet, ha az illető életében súlyos traumatikus események történtek és ezért nehezen tudja szétválasztani az igazi emlékeket a fantáziájából származó asszociációktól.

¹⁵ A profilok megismerhetőek a szerző által publikált monográfiában: CZENCZER ORSOLYA: *Veszélyes fiatalok vagy fiatalok veszélyben?* NKE Kiadó Kft., Budapest, 2014.

volt az *EMBU* kérdőívet nem kitöltők körében – újra felveti annak lehetőségét, hogy talán éppen azok utasították el az *EMBU* kérdőív egyes tételeinek kitöltését, azok „rejtőzködtek”, akiket érzékenyen érintett a témakör. Vagyis azok, akiknek igen rossz emlékeik vannak a szülői kapcsolatról. De ezt tudományosan igazolni nagyon nehéz lenne. Ezért ezen eredmények kapcsán több lehetséges okot is figyelembe vettünk:

1. A büntetés-végrehajtási intézetekben a fogvatartottak egyik alapvető működési módja, belső hajtóereje az, hogy egymás előtt, a velük foglalkozó, kapcsolatba kerülő személyi állomány előtt jobb színben tüntessék fel magukat, az általuk hiányosságnak, „takargatnivalónak” vélt jellemzőiket eltitkolják, elrejtik, ezzel építve és erősítve vélt vagy valós státuszukat a zárt közösségben. Ezt legkönnyebben a kinti körülményeik, viszonyaik vonatkozásában tudják megtenni, a közvetlen ellenőrzés nehézsége miatt. A fent említett elutasítás és bántalmazás skálák tekintetében – az ahhoz kapcsolódó emlékek hátrítása, kizárása mellett – ugyancsak állhat egyrészt a rejtőzködés, saját maguk jobb színben való feltüntetésének szándéka az eltolódott válaszadási gyakoriság mögött.

2. Ugyanakkor érdemes fenntartani és további kutatások által megvizsgálni annak relevanciáját, hogy a vizsgálati mintában szereplő fiatalok szocializációs körülményeik, szubkulturális jellemzőik kapcsán eltérő értelmezést, jelentéstartalmat és konkrét viselkedést kapcsolhatnak a kérdőívek egyes tételeiben megfogalmazottakhoz, esetleg nem is értik pontosan az állítások jelentését.

3. A legfontosabb megállapításaink egyike, hogy a teljes vizsgálati mintában az agresszió pontszám alakulásában elsősorban az apai és anyai elutasítás, valamint a bántalmazás játszott a legfontosabb szerepet. A minta az agresszió alskálák alapján élesen elkülönült két csoportra: egy magasabb és egy alacsonyabb agresszió pontszámmal jellemezhető csoportra. A magasabb agresszióval rendelkező csoportban magasabb volt az apai és anyai elutasítás, az anyai érzelmi melegség és a bántalmazás pontszámok. Mivel az *EMBU* kérdőívet nem teljesen kitöltők körében szignifikánsan magasabb volt a bántalmazási pontszám az *EMBU*-t teljesen kitöltőkénél, felmerült, hogy a kitöltés elutasítása kapcsolatba hozható egy olyan pszichológiai elhárító mechanizmussal, amellyel a súlyosan bántalmazottak a szüleikhez fűződő traumatikus élményeiket próbálják kizárni/tagadni.

4. Az is lehetséges válasz erre a helyzetre, hogy a kitöltő fiataloknak annyira beépült a bántalmazottság, mint „normális minta” az értékrendjébe, hogy nem merül fel benne annak reális minősége. Sok elítelt az interjú során megerősítette, hogy teljesen „normális” ha a gyereknevelés részeként fizikai erőszakot használ a szülő. Feltételezhető tehát, hogy a kutatásban vizsgált személyek kizárólag saját szocializációs mintáikon keresztül értelmezték az olyan elvont fogalmak meglétét, mint a szeretet, szülői büszkeség, gyengédség, túlvédés, aggódás, stb. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy ezek a jelentéstartalmak nagyban különbözhetnek, más-más tartalommal telítődnek az egyes szubkulturális közösségekben, akkor érthetőbbé válnak az egymással szembenálló skálák párhuzamosan magas pontszámai. Ezért érdemesnek tartanánk a szubkulturális különbségek hatásainak vizsgálatát is e tekintetben. Hiszen egyes zártabb, kisebb közösségekben egészen más jelentéstartalom, viselkedésbeli megnyilvánulás kapcsolódhat az olyan mondatokhoz, mint „apám büszke volt rám”, „megvigasztalt, ha szomorú voltam”, „túlzottan aggódtak”, stb.

5. Nem utolsó sorban elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy a vágyott apai/anyai kép védelme erősebb hajtóerő volt az őszinte tesztkitöltési motivációnál. Azaz nem volt gyengéd, érzelmileg meleg kapcsolat az apával, esetleg egyik szülővel sem, de mivel ezt

az érzékeny területet „feszeti” a kérdőív, a szülői minta és ezzel együtt a saját én védelme érdekében mégis magas pontszámot jelöltek a számukra pozitív jelentéstartalommal megjelenő skálákon.

Szakemberek szerint sem a családon belüli erőszak elkövetői, sem pedig áldozatai nem rendelkeznek speciális pszichológiai profillal. Természetesen, a kutatások utalnak arra, hogy léteznek bizonyos kockázati és ellenállási faktorok, melyek a családi erőszak komplex jelenségkörét kétségtelenül befolyásolják. Ezek a kutatások a kockázati faktorok közül elsősorban azokat a szociokulturális hagyományokat, „patriarchális jegyeket” emelik ki, amelyek egyes társadalmi csoportok számára ma is „előírják” a családtagok bántalmazását („Engem is vert az apám, ennek köszönhetem, hogy tisztességes ember lettem”, „Az asszony verve jó” stb.), de közéjük tartozik az alkohol- és a drogfüggőség is, valamint az erőszak előfordulása valamelyik családtag korábbi családjának történetében. Ugyanakkor akadnak személyek (férfiak és nők egyaránt), akik e kockázati faktorokkal megerőltetett sem erőszakosak a családban: pszichológiai ellenállásuk - belső visszautasításuk - erősebb, mint a családi hagyományok, minták.

V. Néhány gondolat, javaslat a kutatás margójára

Daniel Coleman¹⁶ azt mondja a fiatalkorúak börtönei szinte elkerülhetetlen állomásokká váltak az élet viharában azok számára, akiket kisgyermekkoruk óta bántalmaznak. A holland kutatócsoport által végzett vizsgálatok megerősítik Coleman szociálpszichológiai álláspontját. Amint az a saját kutatásunk statisztikai adataiból és azok értelmezéséből is kiderült a büntetés-végrehajtási intézetben élő fiatalok agresszió pontszámának alakulásában elsősorban az apai és anyai elutasítás, valamint a bántalmazás játszott a legfontosabb szerepet. Még azok esetében is, akik elutasították a gyerekkori emlék kérdőív kitöltését, ott is szignifikánsan magasabb volt a bántalmazási pontszám. Egyértelművé vált tehát, hogy a fiatalkorban elkövetett cselekmények döntő többségében az erőszak, mint a közösségi probléma kezelés deviáns attitűdje, otthonról (is) ered(het). A kutatás néhány érdekes összefüggést hozott a felszínre, de úgy tűnik, hogy több kérdést vetett fel, mint amennyit képes volt megválaszolni.

Érdekes tapasztalat volt, hogy a legtöbb „hivatalosan is” elhanyagoltnak minősült fiatalkorú, akivel beszélünk, pozitívan nyilatkozott a börtönről. A börtön számukra olyan erős, stabil környezetet, ahol az egyes személyek szeretettel foglalkoznak velük (odafigyel a nevelő, a lelkész, a pszichológus és sokszor a „körletes” is). Érdekes tapasztalat volt az is, hogy sok fizikailag bántalmazott gyerek hogyan védi a szüleit, keres tettekre mentséget, feloldozást. Főleg, ahol mindkét szülő érzelmileg rideg vagy bántalmazó, ott a gyerek a legtöbb esetben magát-, a helyzetet- vagy úgy általában az életet hibáztatta. De a szüleit megéri, védi, magyarázatokat keres. Azokban az esetekben, ahol az anyai biztos kötődés megvan és szeretetteljes a kapcsolat, ott a fiatal felismeri apja tettének helytelenségét. Az ilyen esetekben a gyerek gyakran elzárkózik az apjától, nem akar vele kapcsolatot tartani, tisztában van vele, hogy apja igazságtalanul bántotta őt. Továbbá érdekes tapasztalat volt az is, hogy kivétel nélkül mindenik gyerekben volt egy kétségbeesett vágy a család iránt. A

¹⁶ DANIEL COLEMAN: *Társas intelligencia*. Osiris, Budapest, 2013. 121. p.

sorozatos csalódások ellenére, a vissza nem küldött kapcsolattartói ívek, vagy látogatáson meg nem jelenő családtagok ellenére abban a pillanatban, ahogy az érdeklődés minimális jele is megjelent a szülők részéről a legtöbb gyerek szélsőségesen reagált: vagy azonnal válaszolt, örült, várta a látogatást; vagy agresszíven reagált, másban/máson vezette le a feszültségét, ön maga-, társai- vagy a belső szabályok ellen fordult. A kérdőívek eredményei alapján bántalmazott csoportba került fiatalok esetében kiválóan megfigyelhető volt a kapcsolattartás családdal történő valamelyik formájának használata és az elkövetett fegyelmi vagy nevelői/pszichológusi meghallgatások gyakorisága és témája közötti összefüggés.

A bv. intézetek által szervezett programokat specifikusan kell – akár – egyénre szabni. A bv. feladata ugyanis, főleg fiatalkorúak esetén, hogy olyan programokat és foglalkozásokat szervezzon, amelyek a fiatalkorúak életkori sajátosságaihoz igazodnak, elősegítve mind testi fejlődésüket, mind pedig készségeik és képességeik fejlesztését, fenntartását. A reintegráció egy többlépcsős rendszer, aminek az alsó fokát kihagyni vagy a lépcsőket duplán venni, nem lehet!

Jelenleg minden magyar börtönben van pszichológus, akár több is. A reintegrációs tisztek és pszichológusok jellemzően heti rendszerességgel, illetve lehetőség szerint, tartanak egyéni és csoportos foglalkozásokat. A csoportos foglalkozások célja a feszültség oldásának elősegítése, tájékoztatásadás különböző témakörökben, a fogvatartottak által felvetett problémák kezelése, a szabadulásra való felkészítés elősegítése. Néhány bv. intézetben erre a célra alkalmaznak drámapedagógiai módszereket; az önbizalom fejlesztése és a tolerancia növelése érdekében célfoglalkozások tartanak; helyzetgyakorlatokkal fejlesztik az önkifejezést; alkalmazzák a családi döntéshozó csoportkonferencia módszert, illetve a gyermekvédelmi központok bevonásával a fiatalkorúak szabadulást követő lakhatásának (elhelyezésének) megoldására (lakásotthonok, nevelőszülői hálózat) törekcsenek. Mindezek azonban a napi gyakorlatban sajnos rengeteg akadályba ütköznek. A teljesség igénye nélkül a legnagyobb problémák: a létszámhiány és a képzetlenség számlájára írhatóak. A reintegrációs tisztek rettenetes adminisztrációs leterheltsége az első olyan akadály, amely megkerülhetetlen. Továbbá a reintegrációs tiszt és a csoportjába (körletére) tartozó fogvatartottak száma gyakran annyira aránytalan, hogy a kötelező feladatokon túl nem marad idő, energia a foglalkozások megszervezésére és lebonyolítására. Sok olyan intézet van, közöttük fiatalkorúak bv. intézete is, ahol több tíz, akár száz fogvatartott is jut egy reintegrációs tisztre. Ahol pedig maradna idő vagy lenne rá kapacitás, ott gyakran a szakmai képzetlenség lesz akadály a minőségi foglalkozásnak. Ugyanis – főleg pszichológusok és reintegrációs tisztek estében – rendkívüli jelentőségű a szakirányú képzés. Ezeknek a kollégáknak meg kell tanulniuk a fiatalkorú bűnelkövető speciális kategóriáját kezelni. Lényeges különbség kell, hogy legyen egy felnőttel foglalkozó és egy fiatalkorúakkal foglalkozó „nevelő”/pszichológus eszköztára és hozzáállása között. Ezekre pedig a kollégákat fel kell készíteni, ki kell képezni. Ha ezt a különleges kategóriát érdemben meg akarjuk szólítani és hatékonyan, eredményesen segíteni, akkor tudnunk kell kivel állunk szemben, hogyan fogjunk hozzá, miként hassunk rájuk. Ehhez képzés kell. A siker érdekében ezért a programokat megvalósítóknak közös képzéseken, felkészítő tréningeken, esetmegbeszéléseken és szupervíziókon történő részvételét biztosítani kellene.

Tapasztalatok szerint a fiatalkorúak valláshoz való viszonya a börtön keretein belül fel erősödik. Sokan hívők lesznek, félik és tisztelik az egyházi személyeket és szertartásokat. Ezt kihasználva, nagyszerű lehetőség lenne, hogy egyre többször kerüljenek kapcsolatba

vallási személlyel, aki meghallgatja őket. Sok esetben ezek a gyerekek jobban megnyílnak egy lelkésznek, papnak, mint a pszichológusnak. Más a bizalom faktor. A reintegrációs tiszten és a pszichológusban sokszor az „érdekpártner” látják. Egy pap nem rendelkezik olyan hatáskörrel, amit kihasználhatnának, így vele érdek nélkül kommunikál(hat)nak. Meg kell szólítani az egyházakat, hogy ennek fényében biztosítsanak minél több lelki gondozást a börtönökben, főleg a fiatalok vonatkozásában. Elképzelhető, hogy ezek a lelkészek, lelki gondozók – lehetőség szerint, alkalom adtán – a szülőkkel is kapcsolatba lépjenek, másképp közelítve meg a fiatalok visszavezetését a családba, mint egy pártfogó vagy utógondozó.

A kódex hatálybalépésével a bv. intézetek számos jövőbeni fejlesztéseket terveztek. Ezek közül a legfontosabbak a speciális csoportok részére egyéni fejlesztést célzó programok szervezése, amely a bántalmazott fiatalok vonatkozásában jó kiindulási alap (lenne). Pontosan ki kellene dolgozni egy folyamatos és intenzív programrendszerrel ezen csoportok támogatására. És itt a folyamatosságon és az intenzitáson van a hangsúly. Bármelyik pszichológus vagy reintegrációs tisztt kollégát kérdezem, azt mondja a legnagyobb problémák egyike, hogy nagyon sok „külső” tényező befolyásolja a csoportfoglalkozásokat. Ilyenek a biztonsági szabályok, a fiatalok fegyelmi helyzete, büntetőeljárási státusza, az intézet telítettségi állapota, az állomány leterheltségi helyzete és így tovább. Ha mindezeket rendeztük vagy megoldottuk, akkor kerülhet sor a csoportfoglalkozásra. Egy fiatalok esetében, főleg ha még bántalmazott is, a terápiás folyamat részeként rendkívül fontos a foglalkozások következetes és szoros egymásutánisága.

Rendkívüli jelentőséggel bírna a fiatalok intézeteiben legalább 1-1 fő fejlesztő pedagógus alkalmazása is. Bár kutatásunk csak a bántalmazott gyerekeket vette górcső alá, általánosan jellemző a fiatalok bűnelkövetőkre a tanulási nehézség. Olyan szakemberekre, pedagógusokra lenne szükség, akik tudnak speciális szükségletű gyerekekkel foglalkozni.

Hazánkban új módszerként jelent meg a büntetés-végrehajtásban – mint a családi problémák egyik megoldási módja – a családi csoportkonferencia-modell és a családi döntéshozó csoportok alkalmazása. A módszer olyan esetekben javasolt, mint a családon belüli vagy kívüli verbális vagy fizikai bántalmazás, családon belüli vagy kívüli szexuális zaklatás, családtag bűnelkövetővé válása, családtag drog- és/vagy alkoholfogyasztása, visszailleszkedés gyermekotthonból vagy intézetből való kikerülés, illetve gyámhatósági eljárások. A kutatások azt mutatják, hogy a családi csoportkonferencia általában nagyon pozitív hatással van a családtagok közötti kapcsolatra és hatékonyan alkalmazható tervek születnek a veszélyeztetett gyerekekkel kapcsolatban. Az eljárás nagy pszichológiai előnye, hogy a konfliktust a családtagok közösen oldják meg, aktívan közreműködnek a folyamatban, így a felelősségvállalás is közös, ezért nagyobb eséllyel tartják be a megállapodásukat.¹⁷ Fontos kihangsúlyozni, hogy a bántalmazó szülő sokszor maga is sérült/bántalmazott volt. Ha ezt az állapotot mégsem állna fenn, még akkor is kérdéses a szülő együttműködési készsége. Továbbá, ahol lenne hajlandóság, ott nem biztos, hogy van lehetőség. Nem lehet kötelezni ugyanis, hogy egy ilyen célból a szülő akár több száz kilométert utazzon hetente, anyagilag erre jelentős összegeket fordítson, elérhetővé és szabaddá tegye magát az ilyen alkalmakra. Tapasztalataink szerint az intézetben levő gyerekek szüleinek döntő többsége nem partner egy

¹⁷ FARKAS JOHANNA: *A családon belüli bántalmazás kezelése resztoratív szemléletben.* Magyar Rendészet 2013/2, 31. p.

ilyen programban, vagy nincs anyagi forrása arra, hogy rendszeresen megjelenjen. Így tehát nekünk azzal kell dolgoznunk, ami adott: a fiatallal, hiszen ő ott van helyben 0-24 órában.

Számtalan konferencián elhangzik, tanulmányban megjelenik, hogy lényegesen több konfliktuskezelési, agressziókezelési és indulatkezelési tréninget kellene működtetni az intézeteinkben. Ezek egyébként nemcsak a bántalmazott fiatalok részére alkalmazandó módszerek. Kiválóságuk és praktikusságuk abban is megnyilvánul, hogy bűncselekménytől, bántalmazottságtól és végrehajtási fokozattól függetlenül lehetne az összes fiatalok elítélre alkalmazni. A hatékonyságvizsgálatok mind azt mutatják, hogy be kell építeni a reintegrációs gyakorlatokba az egyéni viselkedéshez, gondolkodásmódhoz kapcsolódó kriminogén szükségletek kezelését, és a programok kidolgozása során figyelembe kell venni az elkövető tanulási készségeit, motivációját, reszponzivitását. Ezek az eredmények hívták életre a risk-need-responsivity modelljét (RNR-modell), amely egyszerre érvényesíti a kockázatok, a szükségletek és a reagálóképesség szempontjait. A szakma ma már több olyan programot is ismer, amelyek ennek az RNR modellnek a lényegére építenek és külföldi példák által kiválóan működnek. Ilyen például a CBT vagy Kognitív Magatartásterápia, MST vagy Multiszisztémás Terápia, illetve az EQUIP-módszer (amelyet a Fiatalok Regionális Büntetés-végrehajtási Intézete Pécsen már eredményesen kipróbált). Rendkívül hasznosnak bizonyulnak a különféle szerepjátékok is: imitáló-, anticipáló-, rekonstruáló szerepjáték és a transzfer tréning¹⁸. De az említettekén kívül számos olyan gyakorlat létezik, amellyel (nemcsak) a bántalmazott fiataloknak lehetne segíteni. Szakemberek tapasztalatai alapján a játéknak ugyanis rendkívüli hatása van az ilyen gyerekekre (is). Játék helyzetben egy regressziós állapot alakult ki, amely lehetőséget teremt arra, hogy a már meglévő inadekvát viselkedést megváltoztassa, és érzelmi szinten korrigálja. Érdekes vizsgálat lenne, hogy a „progresszív” játékkerápia mennyire oldja fel a kora gyermekkori traumákat, és milyen hatással lehet a személyiség szerkezet változására. A személyiségváltozás, pedig mennyiben változtatná meg a deviáns viselkedésmódot. Megoldás lehet tehát az olyan strukturált, kognitív viselkedésterápiás tréning vagy játék, ahol az „equipment” a hiányzó szociális, kognitív és erkölcsi kompetenciákkal való felvértezést jelenti.

Természetesen könnyű elméleteket gyártani és javaslatokat megfogalmazni. Ahhoz, hogy minden korábban feltett kérdésre választ kapjunk, ismételt meg kell kérdezni: képes-e a büntetés-végrehajtási intézmény totális jellegét megtagadva működni? Vagy megváltoztathatatlanul dolgozik tovább a biztonságos őrzés követelményének mindenkor minden más szempontot alárendelve? Azt gondolom mindennek az alapja az együttműködés, az akarat és a pénz.

Kívánatos lenne a büntetés-végrehajtás, a pártfogó felügyelet és a segítő szakmák még intenzív együttműködése a mindennapokban, amely sikeresebbé tehetné a reintegrációs folyamatot azáltal, hogy – a biztonságra hivatkozást arányosan és megfelelő mértékben felülírva – a gyermek érdekeit tartja szem előtt.

Kívánatos lenne, hogy sok esetben a szakmai elkötelezettség és elhivatottság érvényesüljön, az előítéletek és „jól megszokott sémák” ellenében.

És kívánatos lenne, az is, hogy ahol van együttműködés és akarat, ott legyen anyagi forrás is mindezen elképzelések kipróbálására és működtetésére.

¹⁸ A képességek átvitelét célozza a tréningen kívülre, a terápia utánra.